

**De les herbes aromàtiques
a la complexitat de la llengua:
quatre estudis de cas**

LAURA VILLAR GARCÍA

Treball dirigit per FRANCESC FELIU TORRENT

Facultat de lletres. Universitat de Girona

5 / 6 / 2015

Agraïments

A en Joan Ferrer , pels seus suggeriments a l'inici de la meva recerca;

A l'Olga Fullana, per la seva ajuda tècnica;

i a en Francesc Feliu, per ajudar-me a acceptar que els filòlegs fem trampes.

ÍNDEX

	Pàg.
INTRODUCCIÓ.....	3
I. ALFÀBREGA.....	7
I.1 Significat.....	7
I.2 Etimologia i canvi històric.....	7
I.3 Formes secundàries.....	8
I.3.1 Formes flexives i/o derivades.....	8
I.3.2 Compostos sintagmàtics.....	8
I.3.3 Variants fonètiques vulgars.....	8
I.4 Formes dialectals.....	10
I.5 Ús.....	12
II. ROMANÍ.....	15
II.1 Significat.....	15
II.2 Etimologia i canvi històric.....	15
II.3 Formes secundàries.....	16
II.3.1 Formes flexives i/o derivades.....	16
II.3.2 Compostos sintagmàtics.....	16
II.3.3 Variants fonètiques vulgars.....	16
II.4 Formes dialectals.....	18
II.5 Ús.....	19
III. FARIGOLA.....	21
III.1 Significat.....	21
III.2 Etimologia i canvi històric.....	21
III.3 Formes secundàries.....	22
III.3.1 Formes flexives i/o derivades.....	22
III.3.2 Compostos sintagmàtics.....	22
III.3.3 Variants fonètiques vulgars.....	23
III.4 Formes dialectals.....	26
III.5 Ús.....	27

IV. FONOLL.....	31
IV.1 Significat.....	31
IV.2 Etimologia i canvi històric.....	31
IV.3 Formes secundàries.....	31
IV.3.1 Formes flexives i/o derivades.....	31
IV.3.2 Compostos sintagmàtics.....	32
IV.3.3 Variants fonètiques vulgars.....	32
IV.4 Formes dialectals.....	34
IV.5 Ús.....	35
CONCLUSIONS.....	37
BIBLIOGRAFIA CONSULTADA.....	40

INTRODUCCIÓ

Justificació

El present treball és un acostament a diferents nocions lingüístiques al voltant de quatre paraules, totes elles pertanyents al camp lèxic de les herbes i plantes aromàtiques: *alfàbrega, romaní, farigola i fonoll*.

La tria d'aquest camp semàntic està justificada, principalment, pel seu caràcter popular: al tenir propietats medicinals i culinàries, aquestes herbes han estat tradicionalment molt presents en la llengua vulgar, i això fa que els seus significants hagin estat sotmesos als canvis continus de la llengua oral. Curiosament –i això ho he anat descobrint a mesura que avançava en la meva recerca-, aquest vocabulari també ha resultat productiu en l'àmbit literari, i especialment inspirador per als poetes, que en nombroses ocasions s'han servit de les seves suggestions sensitives: aromes, sabors, colors... Així doncs, aquest camp semàntic gaudeix d'un arrelament especial a la llengua i al territori, i ens permet fer una agradable passejada per la riquesa cultural del català tant en el seu vessant oral com en l'escrit.

Ara bé: aquesta *passejada* té sentit a partir d'una perspectiva que es basa en la noció de la llengua com un *tot*; com un sistema complex i divers que, a més de ser el nostre instrument comunicatiu per excel·lència –o justament a causa d'això-, representa una acumulació de coneixements antics i una manera d'apropiar-se del món d'un determinat col·lectiu i territori. Tot això no deixa de reflectir-se en les paraules, que són les que vehiculen i condensen tot aquest coneixement. En aquest sentit, doncs, l'anàlisi que duc a terme de cadascuna de les peces lèxiques que estudio esdevé general i obert de mires: no em centro en un únic pla de la llengua, sinó que concebo les paraules com prismes dels quals se'n poden estudiar totes les cares –variacions fonètiques, derivacions morfològiques i lèxiques, trets semàntics...-, amb la intenció de copsar de manera abstracta tota aquesta diversitat, que és la diversitat interna de totes les llengües.

Estructura i metodologia

La part central del treball es divideix en quatre blocs (I, II, III i IV), un per a cada paraula, i la informació de cadascun d'ells estarà estructurada en diferents seccions, en l'ordre que reproduïxo a continuació:

1. Significat
2. Etimologia i canvi històric
3. Formes secundàries
 - 3.1 Formes flexives i derivades
 - 3.2 Compostos sintagmàtics
 - 3.3 Variants vulgars
4. Formes dialectals
5. Ús

En la primera secció de cada apartat fixo el significat de la paraula en qüestió a partir de les definicions que en donen els dos diccionaris base d'aquest treball: el Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC), com a referent normatiu, i el Diccionari Català-Valencià-Balear d'Alcover i Moll (DCVB o AlcM), com a referent dialectal.

En la segona em centro en localitzar l'ètim originari de cada peça lèxica i comentar les transformacions fonètiques que ha patit fins arribar a les formes catalanes. Les explicacions estan basades en el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECat) i el *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* (DECast), i desenvolupades a la llum de la comparació romànica i de les gramàtiques històriques d' A. M. Badia i Margarit i Francesc de B. Moll.

La tercera secció és força eclèctica, per això l'he subdividida en tres epígrafs:

En el primer (3.1) em situo en el pla morfològic i faig constar algunes de les variants flexives i/o derivades de la paraula que tracto. En general, hi aplego les formes que tenen interès per haver donat lloc a altres peces lèxiques de nou significat – no pas a desenvolupar perquè sí uns paradigmes flexius o derivatius com ara plurals o diminutius que, en la majoria de casos, resulten obvis-. Per descobrir els derivats existents de cadascuna de les paraules m'he servit d'alguns diccionaris (DIEC, AlcM i DECat) i del Corpus Informatitzat de la Llengua Catalana (CTILC).

En el segon subapartat (3.2) cito els compostos sintagmàtics als que la paraula pugui haver donat lloc. Es tracta d'un tipus de construccions molt productives, formades per la peça lèxica en qüestió més una aposició -un adjectiu qualificatiu o un sintagma preposicional- més o menys coherent des del punt de vista semàntic (alguns exemples: *alfàbrega de fulla menuda*, *romaní mascle*, *farigola salsera*, *fonoll marí*) i, en la majoria de casos, designen herbes ben diferents a l'herba principal (per exemple: *romaní mascle* se li'n diu a l'esteperola, que no té cap parentiu amb el romaní). Aquest tipus de

construccions presenten força complexitat, ja que una sola planta pot tenir diversos compostos equivalents que alhora també en tenen d'equivalents; a més, hi juga un paper molt important -i prou desconcertant- la variació geogràfica que pateixen. Per això en aquesta part del treball m'he limitat a (i) citar els compostos que apareixen al DIEC i/o al DCVB que tenen com a primer substantiu el de la planta en qüestió i que fan referència a altres herbes i (ii) fer la operació contrària, és a dir, citar els compostos que puguin remetre a la planta principal. En aquest segon punt m'ha sigut de grandíssima utilitat el diccionari *Noms de plantes. Corpus de fitonímia catalana*, que m'ha permès a tenir a un mapa mínimament clar de tots aquests compostos i també desxifrar els noms científics que apareixen als diccionaris alhora de definir-los.

Per acabar aquesta secció, en un tercer apartat (3.3) em centro en la variació geogràfica de caràcter popular o vulgar, que dóna lloc a variants que són producte de canvis fonètics irregulars. En aquest punt, cal tenir en compte que el fet de voler copsar la gran riquesa de la oralitat topa amb la seva naturalesa incorpòria; l'examinació de variants formals orals d'aquest tipus exigeix un enorme treball previ de recollida que jo, és clar, no he dut a terme. En aquest sentit m'he basat en la informació de l'*Atlas Lingüístic del Domini Català* (ALDC), complementant-la amb els treballs d'Alcover i Moll i Coromines. La documentació de les formes la faig en alfabet fonètic, ja que són variants estrictament orals que es troben al límit o al marge de la normativa i que, per tant, no tenen cap estatus referencial. No m'han deixat d'assaltar dubtes com ara la integritat i vigència de les dades -es pot esperar que aquests treballs apleguin *totes* les formes existents? Les recol·lectades, segueixen vives?-, però no per això n'he subestimat cap. El resultat ha sigut un mapa pintoresc de nombroses variacions formals que, existeixin encara o no, demostren la vivacitat que tenen o han arribat a tenir els mots que presento.

A la penúltima secció reuneixo les formes que normativament es consideren secundàries pel fet de ser dialectals, però que tenen un cert estatus referencial en el sentit que apareixen al DIEC amb entrada lexicogràfica pròpia. D'aquestes en dono, de forma una mica més condensada, la mateixa informació que proporciono de les quatre paraules principals (significat, etimologia, formes flexives, derivades i compostes i variants vulgars).

A l'última secció introduixo algunes notes quant a l'ús del vocable en relació a la seva presència en la llengua transmesa, des de l'àmbit popular de la fraseologia fins al de la

cultura escrita, especialment el literari. Per tenir accés a aquests àmbits m'he servit en primer lloc de diccionaris especialitzats en locucions, frases fetes i refranys; en segon lloc, he consultat dos corpus de la llengua informatitzats: el Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA), i el Corpus Informatitzat de la Llengua Catalana (CTILC). Si no especifico el contrari, tots els exemples i obres citats a l'apartat de notes provenen del segon -que compta amb molta més informació que el primer-. Cal aclarir que en aquesta secció considero els mots com peces purament semàntiques, i per això tinc en compte totes les variants morfològiques de cada paraula per igual.

El treball finalitza amb un bloc de conclusions en què (re)interpreto o amplio algunes dades i reflexiono sobre totes aquelles qüestions que m'han anat sorgint durant la recerca.

I. ALFÀBREGA

*I en el matí d'aures blanques
l'alfabrega trobarà
altres aromes germanes
que la nit fan oblidada.*

Joan Maragall

I.1 Significat

El DIEC la defineix en la seva primera accepció com «Planta herbàcia anual de la família de les labiades, molt olorosa, de fulles ovades enteres i flors blanques o rosades, en inflorescències terminals, sovint cultivada, emprada com a condiment i per extreure'n un oli essencial». A més de tot això, el DCVB especifica la mida de la planta («se fa de 30 cm. d'altària»).

I.2 Etimologia i canvi històric

Prové de l'àrab *hábaqa* amb el mateix significat i, com molts altres arabismes, va partir de la forma amb l'article aglutinat *alhábaqa*, seguint el procés [al'habaka] > [əl'habəkə] (en català central, reducció del sistema vocàlic àton) > [əl'habəgə] (sonorització de [k] intervocàlica) > [əl'fabəgə] (h>f) > [əl'faβəγə] (relaxament de les oclusives intervocàliques) > [əl'faβ̞rəgə] (epèntesi de -r-, repercussiva de la -l- anterior).

És interessant contrastar les solucions generals del castellà *albahaca* ([alβa'aka]) i el portuguès *alfavaca* ([alfa'βaka]), en les quals no es manté l'accentuació de l'àrab clàssic, sinó del que va ésser la forma hispanoàrab *habáqa*. Coromines ho explica al DECat: «Als parlars hispano-romànics el mot aràbic va passar en dues variants d'accentuació: la vulgar *hábaqa* ha predominat en port. *alfavaca* [...] i en castellà [...], mentre que en català [...] ha restat en vigor l'accentuació de l'àrab antic i literal *hábaqa*».

I.3 Formes secundàries

I.3.1 Formes flexives o derivades

No se'n troba cap de rellevant.

I.3.2 *Compostos sintagmàtics*

Pel què fa a la seva aparició dins els diccionaris, el DIEC recull *alfàbrega de fulla menuda* (una variant més petita de la planta comú) i *alfàbrega borda*; el DCVB, a més d'aquesta, també hi fa constar *alfàbrega crespada* (que no apareix al *Corpus de fitonímia*), *alfàbrega boscana* 'clinopodi', *alfàbrega de pastor* 'menta d'aigua', *falsa alfàbrega* 'alfàbrega de muntanya' i *alfàbrega de ca.* Aquesta última denominació, al igual que *alfàbrega borda*, pot remetre a moltes plantes diferents.

El compost *herba del mal prenyat* és sinònim de la planta comú. La semàntica del compost ha de tenir a veure amb la creença que l'alfàbrega és bona per alleugerir el dolor del part; ja ho deia M. Aguiló al seu *Llibre de secrets d'agricultura*: «La mes gran virtut que la Alfabaga te es, que si la dona que sera tormentada de part, y en lo parir tindra una rael de Alfabaga ab una pluma de oraneta en la ma, parira encontinent ab poca dolor».

I.3.2 *Variants vulgars*

La forma *alfàbrega* (amb -r- epentètica) s'usa únicament al Principat, especialment a la zona més oriental. Per les característiques fonètiques de la paraula, la variació en l'àmbit oral vulgar és molt àmplia en aquest territori: en primer lloc, l'ús de [fãβrɐγə], amb supressió del què fou l'article àrab, s'hi dona a la meitat est (diferents zones de la província de Girona, de la Plana de Vic i del Berguedà -i també a Andorra-), i és força productiva en l'àmbit dels patrònims (*Fàbrega, Fàbregues...*). La vocalització de -l- és comú arreu, i la monoptongació del diftong [əw] a favor de [u] té especial concurrència al Gironès (Olot, l'Empordà). Un altre fenomen a destacar és l'absència de sonorització de la oclusiva sorda a l'Alguer (on també s'usa la forma amb -r-): [ufʷaβrika]), també corrent als Pallars i l'Alt Urgell ([alfʷaβrika] i variants), molt a prop de la forma [alβ'aka] aragonesa. De l'extensa variació a què està sotmesa la paraula en resulten formes ben interessants, a partir de fenòmens fonètics diversos (metàtesis de r, algunes epèntesis de -l-, nasalització de β > m i posterior metàtesi amb γ...): [ufɫ'aβrɛgə], a Aguiló; [ufr'aβəgə], Sant Pere de Ribes; [ufr'ayimə], Tarragona; [əwʷ'amiɣa], la Febró, o [fr'agəmə], a Llançà.

1098. L'alfàbrega

cast. *albahaca*

fr. *basilic*

it. *basilico*

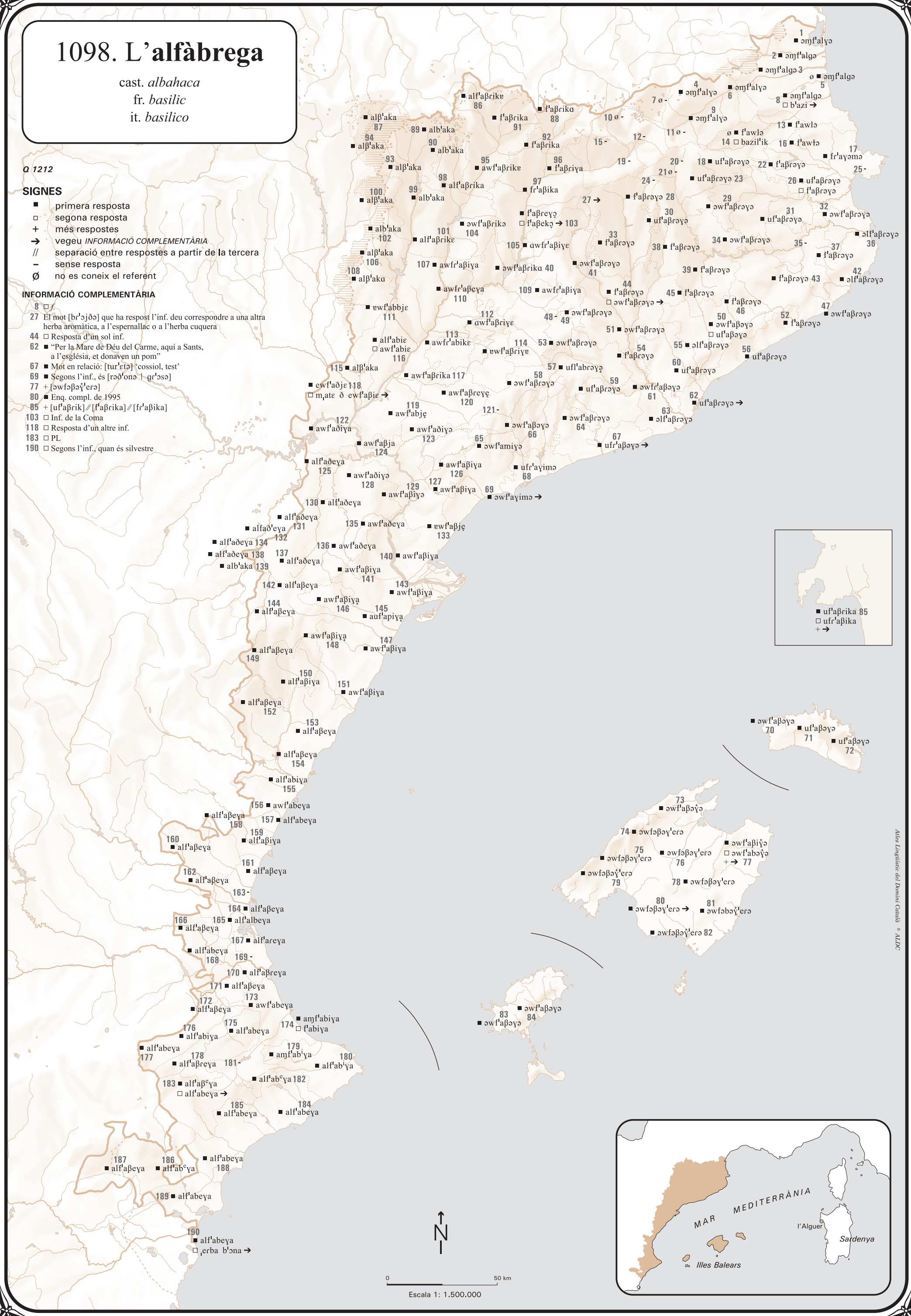
Q 1212

SIGNES

- primera resposta
- segona resposta
- + més respostes
- vegeu *INFORMACIÓ COMPLEMENTÀRIA*
- // separació entre respostes a partir de la tercera
- sense resposta
- ∅ no es coneix el referent

INFORMACIÓ COMPLEMENTÀRIA

- 8 □ /
- 27 El mot [br'ə]də que ha respost l'inf. deu correspondre a una altra herba aromàtica, a l'espemallac o a l'herba cuquera
- 44 □ Resposta d'un sol inf.
- 62 ■ "Per la Mare de Déu del Carme, aquí a Sants, a l'església, et donaven un pom"
- 67 ■ Mot en relació: [tur'etə] 'cossiol, test'
- 69 ■ Segons l'inf., és [rəð'ona | gr'osa]
- 77 + [əw'əβə'era]
- 80 ■ Enq. compl. de 1995
- 85 + [uf'əβrik] / [f'əβrika] / [fr'əβika]
- 103 □ Inf. de la Coma
- 118 □ Resposta d'un altre inf.
- 183 □ PL
- 190 □ Segons l'inf. quan és silvestre

Atlas Lingüístic del Domini Català © ALDC

I.4 Formes dialectals

Alfàbega, sense –r- epentètica, és la paraula a València i a les illes. A Mallorca se'n diu *alfabeguera*, recollida també als diccionaris i, de fet, documentada en obres d'escriptors catalans i valencians, a més de mallorquins.

Cal remarcar, en primer lloc, que la solució general en tot el domini lingüístic català va ser *alfàbega* durant molt de temps; segons Coromines, sembla que la forma amb –r- epentètica no aparegué fins al s. XIX. Així doncs, la que ara és la forma normativa (*alfàbrega*), que s'estén de manera general en els límits del Principat, és una variant formal de la primera. Ara, *alfàbega* és tractada al DIEC com una forma dialectal: té estatus referencial –és a dir, té entrada lexicogràfica pròpia-, però es troba subordinada a la forma del català central -l'entrada remet directament a la forma normativa *alfàbrega*-. Al DCVB, en canvi, l'article que consta com a principal és el d'*alfàbega*¹. Com a nota curiosa, al mateix diccionari hi consta una accepció referent a un joc infantil: al sud de Tarragona el nom original del joc en qüestió és *xàvega* o *aixàvega* (sinònim de *xarxa*²), que per analogia se substitueix sovint per la forma *alfàbega*.

Pel què fa a *alfabeguera* i *alfabreguera*³, es troben exactament en la mateixa situació que *alfàbega* al DIEC⁴. Al DCVB es defineixen com 'mata d'alfàbrega', i això podria fer pensar que els seus significats fossin el d'un derivat comú referent al concepte contable de 'mata' i no factible en contextos incomptables (per exemple; *necessitem una mica d'alfàbrega* / **alfabreguera per la sopa* vs. *a casa tinc quatre alfabregueres* / ²*alfàbregues*). El cert, però, és que sabem que les variants –guera no només són derivats, sinó que s'han establert en algunes zones del domini com a sinònim directe de la planta (tal i com reflexa el DIEC) i, per tant, ha esdevingut vàlid en tots els contextos (comptables i incomptables). Un exemple: «...vestida ella mateixa de camperola, o siga

¹ A la pràctica, l'entrada és "alfàbega o alfàbrega", tractant les dues paraules en un sol article. Aquest fet fa palesa la voluntat del DCVB de recollir totes les formes del català sense mostrar preferències dialectals.

² El joc consisteix que dos (els qui paren) van agafats de la mà i capturen els altres jugadors, que a mesura que son atrapats s'afegeixen als paradors formant una llarga renglera. Quan aquests formen una fila molt llarga i atrapen els últims jugadors, ho fan encerclant-los adoptant una forma semblant a la de una xarxa de pescar. D'aquí el nom.

³ D'acord amb la informació recollida a l'*Atles*, hauríem de pensar que és forma dialectal de Mallorca, doncs només allà es troba el derivat femení amb –guer-; tot i això, allà només s'hi atesta *alfabeguera*, sense –r- epentètica (vegeu §I.4)-. Així doncs, té el seu origen o bé en *alfàbrega*, per derivació, o bé en *alfabeguera*, per epèntesi de –r-; tot apunta però, a la segona opció. de setze casos documentats al CTILC, tretze són d'escriptors mallorquins.

⁴ És a dir, tenen entrada lexicogràfica pròpia que remet directament a *alfàbrega*.

de pagesa, entre testos d'*alfabreguera*»⁵, en què es refereix clarament a la forma incomptable (*testos d'alfàbrega*, no pas *testos de *mata d'alfàbrega*). També un barceloní en fa el mateix ús: «Mes per distreure's es guarnía a soles / testos d'*aufabreguera* i mirambells»^{6,7}.

Quant a formes derivades, cal comentar-ne una d'*alfàbega*: és *alfabeguer*, paraula usada pels ceramistes del segle XV per referir-se a la peça de gerreria per a contenir alfàbrega⁸ i posteriorment generalitzada amb el significat de 'test d'alfàbrega'. Es tracta d'una forma antiga i desusada i molt poc documentada; la única mostra l'he trobada al CICA, a la versió catalana del *Decameron*, traduïda l'any 1429, allà mateix on trobem la mostra més antiga del nom de la planta: «E junta en casa, se n'entrà en una cambra, e en aquella ben tanchada, sobre lo cap de Lorenç començà a ffer molt gran dol [...]. E après pres un *alfabeguer*, e en aquell lo dit cap més enbolcat en hun bel drap blanch, e al dessús terra, en lo qual plantà una bella planta de *alfàbegua* selernitana, la qual de nenguna altra aygua no regava sinó d' aygua_ros hó d' aygua_naffa e moltes vegades de les sues pròpies làgremes».

Pel què fa a variants vulgars d'*alfàbega*, arreu del País València trobem casos de vacil·lació vocàlica entre [e] i [i] ([alfʷaβiɣa] a Albocàsser, Borriana, Benifairó de les Valls, Montesa), un fenòmen també present a Tarragona, on la variant sense –r–epentètica és corrent ([awfʷaβiɣa] a Amposta, Móra la Nova...). Al sud de la província de Lleida hi trobem a més les formes [awfʷabje] (Granyena de les Garrigues), [awfʷaβja] (Riba Roja d'Ebre), amb caiguda de la aproximant intervocàlica. Encara més al sud, al límit fronterer amb Saragossa i Terol, és corrent la forma alterada amb –d–: [awfʷaðega] (Horta de Sant Joan), [alfʷaðega] (Favara de Matarranya). Com en el cas d'*alfàbrega*, la vocalització de [al]>[aw]>[u] és freqüent arreu; també ho és en la forma mallorquina *alfabeguera* ([əwfəβəɣ'ərə], a tota la illa).

⁵ [L. Villalonga, *Mort de dama*, 1931].

⁶ [J. M. de Segarra, *El mal caçador*, 1916].

⁷ Vegeu el bloc de *Conclusions* per una reflexió més profunda al voltant del caràcter incomptable dels mots estudiats.

⁸ «Altres variants de peces de gerreria eren les *orces* [...] i els *alfabeguers* ('tests d'alfabegues', en inventari mallorquí de 1399). [...] Les tres últimes formes que acabem d'esmentar s'utilitzaven, segons sembla, per a contenir plantes vives o flors. La cosa no ofereix cap mena de dubte pel que es refereix als *alfabeguers*, dels quals es coneixen bastants exemplars elaborats a Manisses i del segle XV». [M. Olivari i Daydí, *La ceràmica trescentista a Aragó, Catalunya i València*, 1952].

Per últim, cal fer referència a la forma rossellonesa *alfalga* (amb variants vulgars [əmf'alɣə], [f'awla]), que no està recollida al DIEC però sí al DCVB. Coromines l'explica a partir del procés d'eliminació general dels esdrúixols en el dialecte modern: [əlf'aβ(ε)ɣə] > [əlf'a(β)ɣə] > [əlf'algə] (l'origen ha de ser, per força, la forma sense -r-, perquè [-βrəɣə] hauria passat forçosament a [-βr'εɣə]). Per últim, a la zona pirenaica trobem algunes formes provinents de la peça lèxica francesa *basilic* ([b'azi], Montoriol; [bazil'ik], Prats de Molló).

I.5 Ús

Curiosament, malgrat el que recomanava Miquel Agustí en el seu *Llibre dels Secrets d'Agricultura* («L'alfabaga sembrareu en lo mes de Abril, y de Maig, en terra grassa, y es vinguda molt prest...»), han nascut algunes dites populars relacionades amb la recomanació de sembrar l'alfàbrega per Santa Àgueda (o sigui, el cinquè dia de febrer), com ara «Per Santa Àgueda, | sembra l'alfàbrega; | dama garrida, | ja la té eixida» (Manresa) o «A Santa Àgueda, | se planta l'alfàbrega; | la xica garrida | la té eixida; | i la galana, | trasplantada» (al nord del País Valencià). A la cultura popular també hi ha quedat refranys que semblen provenir d'antics rituals de la Revetlla de Sant Joan, com ara «Alfàbrega i valeriana, menta i ruda, salven tota criatura», «Ruda i valeriana, menta i alfàbrega, tot ho cura i tot ho salva» (però no en pensa el mateix Agustí, que afirma que «la sua olor engendra dolor, y encara algunes vegades fa naxer cuchs al ceruell, y tambe Escorpins»).

Al DECat, Coromines situa la primera documentació de la paraula a finals del segle XIV: d'una banda, al *Regiment de la cosa pública* d'Eiximenis, que enumera «julivert, menta, *alfàbega*, ruda...»; d'altra banda, en un inventari rossellonès de 1397, on hi troba «dues ollas de *alfauega*». A més de la del *Decameron*, les mostres més antigues de la paraula al CICA les trobem a l'*Speculum Prioris*, text lleidatà del 1483 («E aga *alfàbega* per donar-ne a-quells qui siran a les vespres, missa e segones vespres»), i una altra ja a finals del segle XVI, a *Los Col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa* de Despuig («...de aufràsia, de romer, de *alfàbega*, de borraynes, ...»).

Pel què fa a la documentació de la paraula a partir del segle XIX, la majoria de vegades apareix al CTILC en tractats d'agricultura o receptaris, on apareix numerada amb

d'altres herbes, o també en obres literàries, on abunden especialment les referències als brots d'alfàbrega que es portaven popularment a la boca o a darrere l'orella. A més d'això, cal destacar-ne alguns usos figurats semànticament curiosos. A un tractat d'agricultura anònim del 1852, titulat *Lo jardiner hortolá i florista ó modo ordenat de cultivar la terra segons us y práctica de bon pagés* s'utilitza l'alfàbrega per a referir-se a una planta que creix molt o que es posa bonica en poc temps i fàcilment: «De Pensaments sen plantan tres ó quatre á cada test, y cuant comensan á florir, sels van trayent las flors, y alguns caps dels brotets, que aixi posan mes ramas, y se crian com alfábregas»; «...al advertir que hi ha alguna ponsella, se escapsa, y cuant anirán creixent las plantas, de tant en tant se escapsan los ullets, y aixis se posarán com unas alfábregas». Ja dins el món literari, la planta és objecte d'altres comparacions més poètiques: «Vaig tractar una tal Ursula vèrda de cap, com l' *alfabrega*»⁹; «Allí 'ls troba l'enemich, / al espòs ella s' inclina, / com *alfábrega* á son test / quant algun peu la trepitja»¹⁰. Altres autors, com S. Rusiñol, la fan servir com a apel·latiu amorós: «Morena! *Aufàbrega!* Clavellina!»¹¹, i Maragall en destil·la el seu perfum a molts dels seus versos; apareix especialment a *Visions i Cants* (1900), fins i tot sent-li dedicat un poema titulat l'*Aufàbrega* -parcialment reproduït al principi d'aquest bloc-, en el què l'herba i el seu perfum esdevenen protagonistes de la nit de Sant Joan. Molts altres autors la fan protagonista de les seves composicions poètiques: «L'*aufabrega*, esponjosa, / treu brots en abundor / i ens brinda, generosa, / la seva forta olor»¹²; «L'amic grec amb somriure / assolellat em lliura un intacte tresor: / l'*alfàbrega* olorosa on tanta llum alena»¹³.

Com es veu, les úniques variacions fonètiques que es comproven als corpus i, per tant, que han tingut repercussió en l'escriptura, són la epèntesi de [r] (en tots els casos després de -b-) i la vocalització de [l], alternant-se les grafies *al-* i *au-* (mai *u-*).

⁹ [J. Asensió d'Alcantara, *Mistos*, 1866].

¹⁰ [J. Verdager, *Canigó*, 1886].

¹¹ [S. Rusiñol, *L'auca del senyor Esteve*, 1917].

¹² [I. Iglésias, *Ofrenes*, 1902].

¹³ [M. Àngels Anglada, *Kiparíssia*, 1980].

II. ROMANÍ

*Els romanins son mitj plorosos, mitj somrients;
son xichs, volen tení qui els ayimi y els defensa.
Perxò creixen a l'ombra dels pins benevolents
qui tenen la remor süau com un silenci.*

Josep Carner

II.1 Significat

El DIEC el defineix com «Mata de la família de les labiades, aromàtica, de fulles linears, coriàcies, amb els marges revoluts, tomentoses i blanques per sota, i flors generalment d'un blau clar amb taques més fosques, pròpia de les brolles mediterrànies, cultivada de vegades als jardins i emprada com a condiment». El DCVB li atribueix «branques ramoses i retorçudes» i flors «molt espesses» i «blavenques o blanques» (una mica rar: millor descriure-les amb el color violeta).

II.2 Etimologia i canvi històric

Prové del llatí ROS MARĪNUS. Segons explica Coromines, el seu nom original fou RŌS, RŌRIS, que coincidia fonèticament amb el d'una altra planta –RHOS, RHORIS, en català *roldor*-. Així, per a diferenciar els dos lexemes es va recórrer a un adjectiu específic per cadascun: MARĪNUS ('marí') pel *romaní* i TYRIUS ('importat de Tir o de Síria') pel *roldor*.

En la història posterior de la paraula cal destacar, a més de la fusió del nom i l'aposició llatins en un sol mot, el canvi de –r- interna per –n-: [ros ma'rinus] > [ro(s)ma'rinus] (apòcope de –s final i fusió de les dues peces lèxiques) > [roma'nin(us)] (desaparició del cas) > [roma'ni(n)] (apòcope de –n). El canvi de –r- per –n-, segons Coromines, s'explicaria per dues raons: en primer lloc, es tracta d'una dissimilació amb la [r] inicial; en segon lloc, cal tenir en compte la influència que tenen sobre la –r- les dues nasals que l'envolten. A més, podria tractar-se d'una ultracorrecció per part dels parlants, pensant que *-arinu* era una alteració dissimilatòria de *-aninu*. L'intercanvi d'un so per l'altre apareix ja testimoniament documentalment per primera vegada al segle XII (Corominas registra una forma *romarins* al 1423, però és la única).

II.3 Formes secundàries

II.3.1 Formes flexives i derivades

Actualment, el plural normatiu de la planta és *romanins* (*romanís* és només correcte pel plural de *romaní*-llengua indoirànica o comunitat gitana de l'Europa central). Tot i que sembla que aquesta doble versió del plural hagi d'haver portat molta confusió, el cert és que la forma correcte té molta més representació als corpus (fins a 77 casos al CTILC) enfront de la incorrecte (només cinc; l'últim al 1946).

Pel què fa a derivats, un *romaninar* és un camp on abunda el romaní, i AlcM situa a Eivissa *romaninam* per 'gran quantitat de romaní'. L'adjectiu és *romania*, i ha sigut aplicat tradicionalment a la *flor* o *herba romania*, el nom d'una 'flor imaginària, preciosa per les virtuts que en una rondalla popular li són atribuïdes, ja que fent-la olorar a un mort el ressucitava' (AlcM). No he trobat testimonis de la rondalla, però sí algunes referències a la herba: «qualsevol qui s'haguès ensopegat per aquelles maleses, per tan home de pit qu'haguès sigut, hi hauria sentit fretat y bazarada, y se seria arrencat a fugir encara qu'haguès estat segur d'hi trovar y d'hi collir l'*herba romania*»¹⁴. El DCVB també recull una accepció de *romania* que designa una mena de papallona (a Olot); l'etimologia és incerta, però Coromines planteja que potser sigui derivada de *romaní* pel fet que "molts insectes –borinots etc.- xuclen de la floreta del romaní".

II.3.2 Formes compostes

Els dos diccionaris recullen la forma composta *romaní mascla*, que fa referència o bé a l'esteperola o bé al tomanyí.

No consten formes compostes sinònimes de la planta comuna.

II.3.3 Variants vulgars

Romaní només compta amb la variant formal ([ruməŋ'i]) usada al Baix Empordà, i el derivat ([rumən'iλ]), al Camp de Tarragona. A l'*Atlas* també s'hi troben alguns casos de metàtesi vocàlica: [rəmun'i] a Llobera de Solsonès, [rəmun'iλ], a Alió.

¹⁴ [E. Caseponce, *Contes vallespirenchs*, 1907].

1099. El romaní

cast. *romero*
fr. *romarin*
it. *rosmarino*

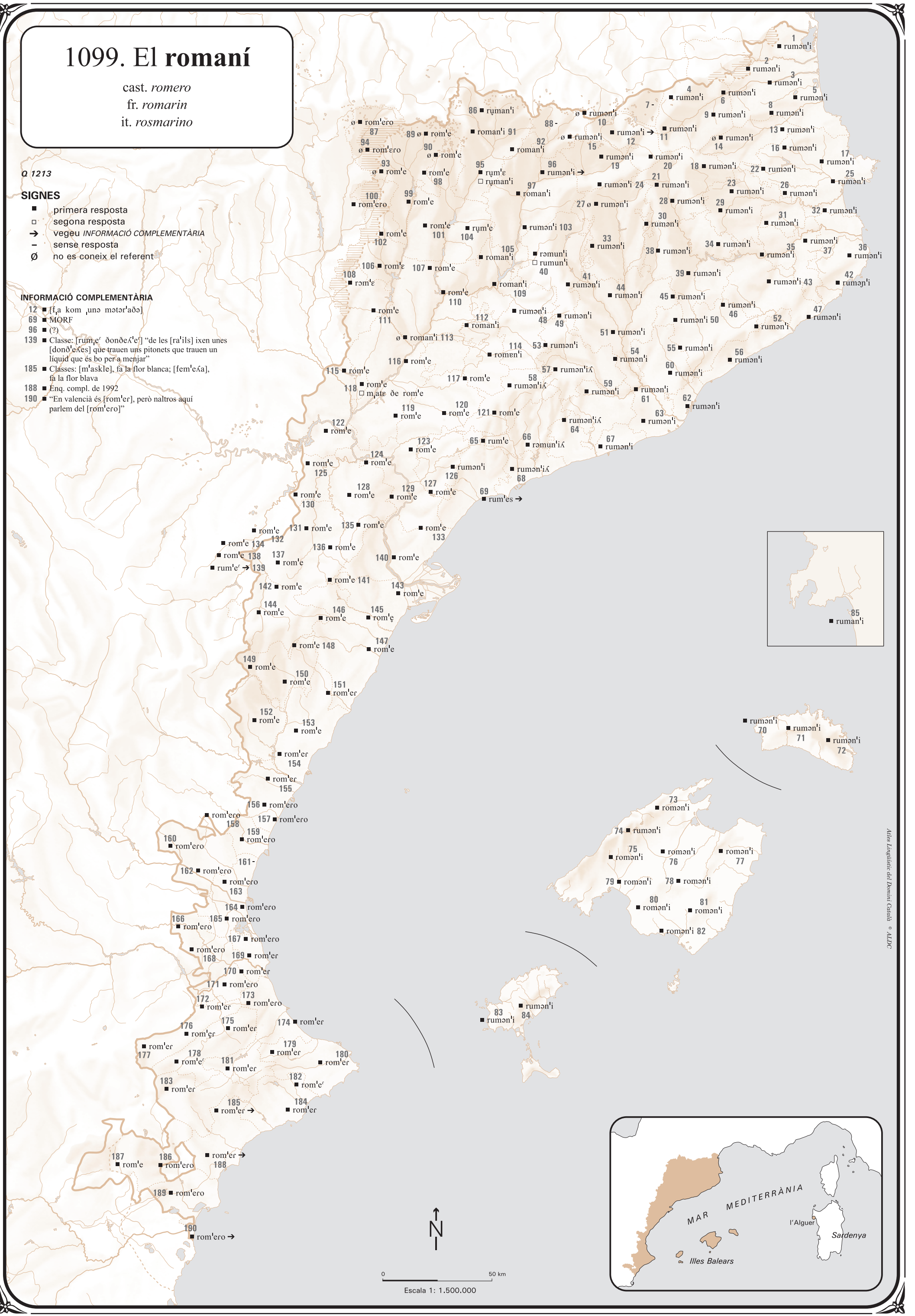
Q 1213

SIGNES

- primera resposta
- segona resposta
- vegeu *INFORMACIÓ COMPLEMENTÀRIA*
- sense resposta
- ∅ no es coneix el referent

INFORMACIÓ COMPLEMENTÀRIA

- 12 ■ [fɪa kom ˌunə mətər'aðə]
- 69 ■ MORF
- 96 ■ (?)
- 139 ■ Classe: [rum'e' ðonðe'e'] "de les [ra'ɪls] ixen unes [donð'e'les] que trauen uns pitonets que trauen un líquid que és bo per a menjar"
- 185 ■ Classes: [m'askle], fa la flor blanca; [fem'e'la], fa la flor blava
- 188 ■ Enq. compl. de 1992
- 190 ■ "En valencià és [rom'er], però naltros aquí parlem del [rom'ero]"

Atles Lingüístic del Domini Català © ALDC

II.4 Formes dialectals

La forma normativa s'estén a tot el català oriental, al Rosselló i a les Balears, però *romer* és el nom de la planta en els dialectes occidentals. Tant al DIEC com al DCVB, la seva entrada reconduïx a la de *romaní*.

Comparteix l'etimologia amb la forma castellana *romero*: l'origen és, segurament, una forma del llatí vulgar *romariū*, deformació de ROS MARIS, a la vegada forma contreta de ROS MARINUS. L'italià *romerino* també sembla partir de ROS MARIS, mentre el portugués *rosmaninho* comparteix ètim amb *romaní* (cat.), *roumaní* (gascó) i *romarin* (fr.) Es descarta amb força seguretat la possibilitat d'ésser *romer* un castellanisme, ja que, com afirma Coromines, «el nom d'una herba, comuníssima, aferrada a la terra, i tan usada i prestigiosa per a aliment de les abelles –la *mel de romer* o *romaní*– no pot haver-se manllevat d'un llenguatge foraster». A més, la documentació valenciana de *romer* és tan antiga com la del *romero* castellà.

Ja al segle XVI, a la *Primera Part de la Història de València*, trobem un testimoni molt curiós pel què fa a la oposició *romaní/romer*. Diu així: «Descobriren també la singularitat de les montanyes, hon naxen *romeros*, timó, *romaní*, herba-sana, spígol, ruda, donzell, pebrera, sàlvia, (...) ab moltes altres spècies de herbes medicinals y flors estremadament precioses». Com es veu, en una enumeració de diverses plantes s'inclou a la vegada la forma *romaní* i *romer*, com si es tractés de dues herbes diferents. El sorprenent és que no és l'únic; Despuig, als seus *Col·loquis*, també ho fa: «Especialment de la nafa se·n fa tanta que se·n proveheix la mitat de Aragó, aygües cordials de arbós, de agrielles, de andívia, de bugalosa y de sàlvia de husia, de aufràsia, de *romer*, de alfàbega, de borraynes, de *romaní* y de totes les altres és una cosa increïble». L'explicació raonable per aquest fenomen és suposar que, ja que tots dos autors s'expressen en el dialecte occidental –i, per tant, han d'usar per defecte la forma *romer*–, fan servir *romaní* per a referir-se a alguna altra herba. No sabem a quina, però en definitiva s'intueix que han adaptat el mot 'estranger' especialitzant-lo en un significat concret (per exemple, una variant del *romer*; o qualsevol altre¹⁵).

¹⁵ Per exemple: al *Corpus de Fitonímia* es recull *romer* amb significat de la planta anomenada 'botja blanca' o 'botja d'escombres'. Podria ser aquesta la planta a la que es refereixen P. A. Beuter i Despuig.

Quant a variants vulgars, de *romer* només en resulta [rom'ero]¹⁶, molt freqüent a la província de València.

Romer ha donat lloc a forces derivats que han esdevingut noms d'altres herbes: *romera* ('cepell, bruga'), *romerola* ('esteperola'), *romerí* o *romerill* (cast. *romerillo*) i *romerina* ('herba semblant al romaní, però de flor groga i rodona'; DECat). D'altra banda, un *romeral* és un camp on es cria romer i un *romerat*, una 'confitura en què es posava romer com a principal ingredient'. *Romeret*, el diminutiu, també s'usa per a referir-se a una branca o un brot de romaní (AlcM).

Pel què fa a la forma flexiva, a diferència de *romaní/romanís*, poca confusió hi ha ara amb *romer-romers*, tot i que en català antic s'havia usat el plural *romeros*.

II.5 Ús

L'herba apareix en frases fetes com *poder-s'hi fer romanins* per un camí (és a dir, ser un camí molt poc transitat), i refranys populars com ara «terra de romaní, terra de poc vi»; «flor de romaní i noies per casar, tot l'any n'hi ha» (Bages) i l'equivalent «De flors de romer i xicones per casar, tot l'any n'hi ha» (Val.). També d'altres que el relacionen amb l'amor i l' enamorament: «per l'amor, lo romaní: al qui no en té, li'n fa venir, i a qui en té, l'hi fa fugir» (Menorca), «qui no cull el romaní no té amor ni en vol tenir» i «qui s'estima el romaní, gust i amor tindrà molt fi»¹⁷.

Quant a la seva aparició als corpus, la primera mostra de *romaní* al CICA ens porta fins al segle XIII, tot i que forma part d'un nom propi. El mateix es repeteix al segle XIV. El mot referit literalment a l'herba no el trobem fins el segle XV a la traducció del *Regimen Sanitatis ad regum Aragonum* («que sia fet lo foch de sarmentz seques, hó de *romaní*, hó de box, hó de semblant leya»). No obstant, Coromines ja la el localitza al *Regiment* d'Eiximenis: «herbes --- així com és lo *romaní*, qui molt hic abunda» i en inventaris de 1398 «flor de *romaní*». D'altra banda, *romer* el trobem al *Regiment de*

¹⁶ Bé, segons Coromines no n'és cap resultat, sinó precisament l'origen, ja que li atribueix descendència mossàrab (de *rummmáiru*): «De primer quedà *romero* amb la terminació mossàrab integral, després amb el temps avançà més i més la de terminació catalana *romer*. S'imposava que aquesta forma guanyés terreny perquè venia també del territori pròpiament català, on avui és la pròpia del cat. occid.».

¹⁷ [J. Mascarell i Gosp, *Amics de muntanya: excursionisme i plantes medicinals*, 1961].

preservació de la pestilència (1348): «que facen foch en lurs alberchs e en lurs cambres de *romer* hó de ginebre».

Al CTILC, la freqüència d'aparició de *romaní* és abastament major que la de *romer* (del qual moltes concordances, a més, són de l'accepció 'peregrí'). Les dues formes s'usen en contextos equivalents. La major part d'exemples responen a contextos de receptaris, llibres de la casa i l'hort i remeis medicinals. Com totes les herbes que tracto, es fa especial referència al seu aroma «l'olor del sauch alternava ab lo del *romaní*»¹⁸; «nostres montanyes i jardins, problats sempre de flairosos *romers*»¹⁹; «havia passat moltes hores mortes ajagut sobre l'herba seca, a l'ombra d'alguna figuera, respirant l'olor de *romaní*...»²⁰, i encara exemples més poètics com «inhòspit m'ha semblat el vell camí, / mancat de l'àcid gust salvatge / el mineral festí, / i tèrbola la brisa de la platja / i sense gens d'aroma el *romaní*»²¹, en què la veu poètica trasllada el seu estat anímic a un paisatge trist de romanins inodors. Apareix també molt retratat el costum de cremar o escampar el romaní per tal de extreure'n l'aroma i perfumar l'ambient: «va cremarhi farigola, *romanins* y barballó, perquè 'n conservés ma cambra un perfum bén agradós»²², «l'Aleix cremà sofre a les estances [...] i escampà per-tot arreu trosses de timó i *romer*»²³. També hi fa referència M. Agustí als *Secrets*: «Lo *Romani* es molt bo en temps de pesta perfumarne la casa: porque lo seu fum neteja la casa del ayre corromput». Per últim, el joc del romaní amb les abelles resulta també ben poètic «perque las abellas s'enamoran dels *romaníns*, y que'ls hi cantan ab aquell brunsir...»²⁴ i objecte de boniques metàfores «y en Sitges y en Vilanova, / en llurs firas y mercats / feyan, en torn de la noya, / los més gentils jovencels, / ab conversa brunzidora, / com entorn dels *romanins* / las abellas xucladoras»²⁵, i el bé resultant, la mel, es tracta com una preciositat: «el teu amor és mel de romaní.»²⁶; «...tres filles com a tres peladilles, més fines que un coral y més dolces que la mèl de romer»²⁷.

¹⁸ [A. de Bofarull, *La orfaneta de Menargues*, 1862].

¹⁹ [C. Navarro i Llombart, *Discurs inaugural*, 1878].

²⁰ [J. Pla, *Coses vistes*, 1925].

²¹ [J. M. de Segarra, *Àncores i estrelles*, 1936].

²² [M. Pilar Maspons, *Poesias catalanas*, 1894].

²³ [J. Moncada, *Camí de Sirga*, 1988].

²⁴ [E. Vilanova, *Gent de casa*, 1889].

²⁵ [Teodor C. i Coromines, *Set contallas del temps vell*, 1893].

²⁶ [J. Carner, *Bella terra, bella gent*, 1918].

²⁷ [F. Martínez i Martínez, *Coses de la meua terra*, 1920].

III. FARIGOLA

*Des d'aquell sant dia
de l'Ascensió,
tapís de Maria
se diu lo timó.
La terra abrigada
d'eixa empal·liada,
quina festa fa!
Abelleta, vola
per la farigola;
abelleta, vola
pel farigolar.*

Jacint Verdaguer

III.1 Significat

El DIEC descriu *farigola* com una «mata de la família de les labiades, molt aromàtica, de fulles oblongues i petites, i flors bilabiades, rosades, violàcies o blanques, en inflorescències terminals, freqüent a les timonedes i als matollars mediterranis, de la qual s'obté el timol», i el DCVB n'especifica el seu «tronc tortuós i molt ramificat» i el seu ús especial «per a aromatitzar el menjar i la roba».

III.2 Etimologia i canvi històric

L'etimologia és, en principi, dubtosa. Coromines dedica varies pàgines del seu DECat a desgranar les diferents hipòtesis al respecte, que apunten a tres possibles ètims llatins: FERĪCŪLA 'animalet silvestre'; FĪLĪCŪLA 'falguereta' i FERRICULA, derivat de FERRUM.

El primer resulta molt estrany, ja que des del punt de vista semàntic no sembla que pugui acabar donant un nom de planta. A més, també resultaria injustificable el tractament fonètic savi (absència de iod segona –CUL- > Λ) en una paraula tan arrelada a la llengua popular. FĪLĪCŪLA (diminutiu de FILIX 'falguera, falzia') és més plausible, però grinyola per falta de fonament semàntic –la falzia i la farigola se semblen més aviat poc- i per això ha sigut descartada per alguns estudiosos, que han provat de reemplaçar-lo per FERRICULA, diminutiu de FERRUM. Respecte aquest últim,

Coromines es mostra desconfiat tant per la semàntica (vindria a significar ‘ferrets’)²⁸ com per l’evolució fonètica (fe[r]i- mai podria haver-se simplificat a f[r]i-/fe[r]i-). D’entre les tres opcions, doncs, l’ètim més defensable seria FĪĹĪCŪLA: descartar-lo pel criteri semàntic no és convenient perquè, com ja he comentat en apartats anteriors, és corrent l’adjudicació o intercanvi de noms de plantes i herbes sense massa fonaments lingüístics. Tot i això, com passa en el cas de FERĪCŪLA, l’absència de iod segona continua plantejant dubtes.

Davant d’aquesta situació, Coromines planteja una nova possibilitat: una formació postverbal a partir del llatí FRAGRARE ‘exhalar flaire’, amb alteració *FRAGRORARE, d’on provindria el provençal *ferigolar* ‘aromatitzar/perfumar’ [FRAGRORARE > *fleigrorar (intercanvi de líquides, r > l; GR- > -igr-; inflexió de a>e) > *fleigorar (apòcope de r per dissimilació) > *freigolar (metàtesi de líquides) > ferigolar / frigolar]. El nom de la planta, doncs, tindria l’origen en el verb provençal, ja que la seva aplicació principal sempre ha sigut la d’aromatitzar begudes, pocions, sopes...

Hi ha dos fenòmens relatius a la paraula que recolzen aquesta darrera teoria. D’una banda, l’alternança en les documentacions catalanes de *feri-* i *fri-* és només comprensible si es parteix de *freigolar*, però no ho seria si l’ètim originari fos del tipus FERI-, ja que és inusual la caiguda de [e] interna en síl·laba inicial. D’altra banda, la doble accentuació que presenta la paraula ([fr̄iγ̄olə], [friγ̄olə], vegeu §III.3.3) és comú en les formacions postverbals²⁹.

III.3 Formes secundàries

III.3.1 Formes flexives i/o derivades

En cal destacar varies: en primer lloc el col·lectiu *farigolar*, que és un ‘matollar de farigola’ (DIEC) o, en general, un lloc poblat d’aquesta planta; per extensió, també se li’n diu a una terra poc productiva de gra (DCVB). La ‘persona que va a collir o ven

²⁸ Tot i això, la possibilitat de connectar el ferro amb la farigola no és tant descabellada, per una raó: i és que FERRUM en llatí sí que va donar nom a un grup genèric de plantes, les “ferraria”, a partir d’un calc semàntic des del grec σιδηριτις (‘ferro’), usat per també per la denominació d’una espècie de les labiades. No obstant, “la *ferraria* i noms semblants només han designat herbes ben diferents” a la farigola, diu Coromines.

²⁹ Cf. *càrrega*, *carrega*; *ròssec*, *rossega*.

farigola' (DIEC) és el *farigolaire*, que en origen es referia a aquells que la portaven a la porta de les esglésies durant la Setmana Santa (DCVB). *Farigoler*, forma adjectiva ('propi de la farigola'), també pot adoptar forma nominal com a sinònim de les dues primeres. Per últim, també se n'ha documentat una formació verbal: *enfarigolar*, no present al DIEC però sí al DCVB, amb el significat de 'cobrir de farigola'. Potser Jacint Verdaguer en va ser el creador: «Quan ja de la terra / Jesús se'n volava / lo cim de la serra / s'enfarigolava» [J. Verdaguer, *Roser de tot l'any*, 1894. CTILC], doncs a tots els llocs on es cita la forma (DECat, DCVB) únicament s'al·ludeix a aquests versos. Jo només l'he poguda documentar un cop més.³⁰

III.3.2 Compostos sintagmàtics

Al DCVB n'apareixen quatre: *farigola borda* 'pinzell', *farigola mascle* (amb múltiples significats), *farigola de muntanya* i *farigola salseira* 'serpoll' (una variant de la planta comú). Al DIEC només hi apareixen les dues primeres.

La farigola també ha tingut molts sinònims en forma de compost: *herba de l'epidèmia*, *herba de moix*, *herba dels gats*, *marduix anglès*, *sajolida de bosc*, *herba d'olives...* La semàntica de les construccions és esmunyedissa, i segurament en molts casos els noms són arbitraris i no es pot relacionar amb cap característica de la planta.

III.3.3 Variants vulgars

El desplaçament accentual de la paraula, comentat ja a §III.1.1, no només té reminiscències en el rossellonès ([fr'iyulə], Maçanet de Cabrenys; [fr'iyul], a Ceret), sinó també a les illes ([fr'iyulə] a Eivissa, Sant Josep de Sa Talaia i Ciutadella). Al Rosselló hi ha també casos de reducció vocàlica de [o] a [u], trobant-se aquesta en síl·laba tònica ([friy'ulə] a Prats de Molló i Mosset), i l'ús per defecte de la forma diminutiva ([friyul'etə], a Cornellà de Conflent, Perpinyà i Estagell).

A la resta del domini del dialecte oriental (que és on es limita l'ús de *farigola*, contraposada al *timó* de l'occidental) les variacions són poques; la pronunciació general

³⁰ «Encare humit de flaires del terror / i amb el regust del vi que el mullegava / podeu pensar que ja l'hem menat bé / la boca i tot nos *enfarigolava*» [J-S. Pons, *L'estel de l'escamot*, 1921].

és [fəriγ'olə], només alterada per [fəniγ'olə]³¹ al Penedès (Cervelló, Sant Jaume dels Domenys) i algunes formes amb debilitació de la primera vocal, en alguns indrets més marcada que en d'altres: [f^oriγ'olə] (Vilallonga de Ter, Banyoles, Palamós...), [friγ'olə] (Cruilles, Barberà del Vallès).

³¹ Coromines planteja que aquesta variació potser tingui el seu origen en una forma en *fel-*, sotmesa a una dissimilació l-l > n-l: «Hi hagué en català alguna forma en *fel-*? No ho descarto del tot, car si una dissimilació l-l > r-l és cosa normalíssima, tampoc no fóra anormal una dissimilació n-l, i de fet ens consta que en el Penedès diuen *fenigóla*. [...] Més encara, sembla que el gran savi penedesenc MilàF havia aconseguit *feligola* en el seu temps [...]: “Quatre minyonets de la valentona / van a l’Empordà robar una minyona / --- la trehuen fora --- / se’n van a sopar a la *Feligola*”».

1101. La farigola

cast. *tomillo*

fr. *thym*

it. *timo*

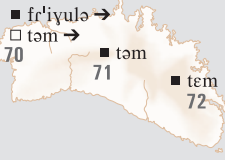
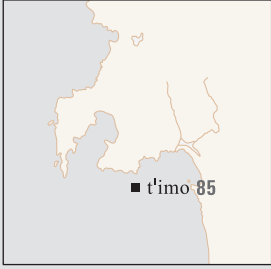
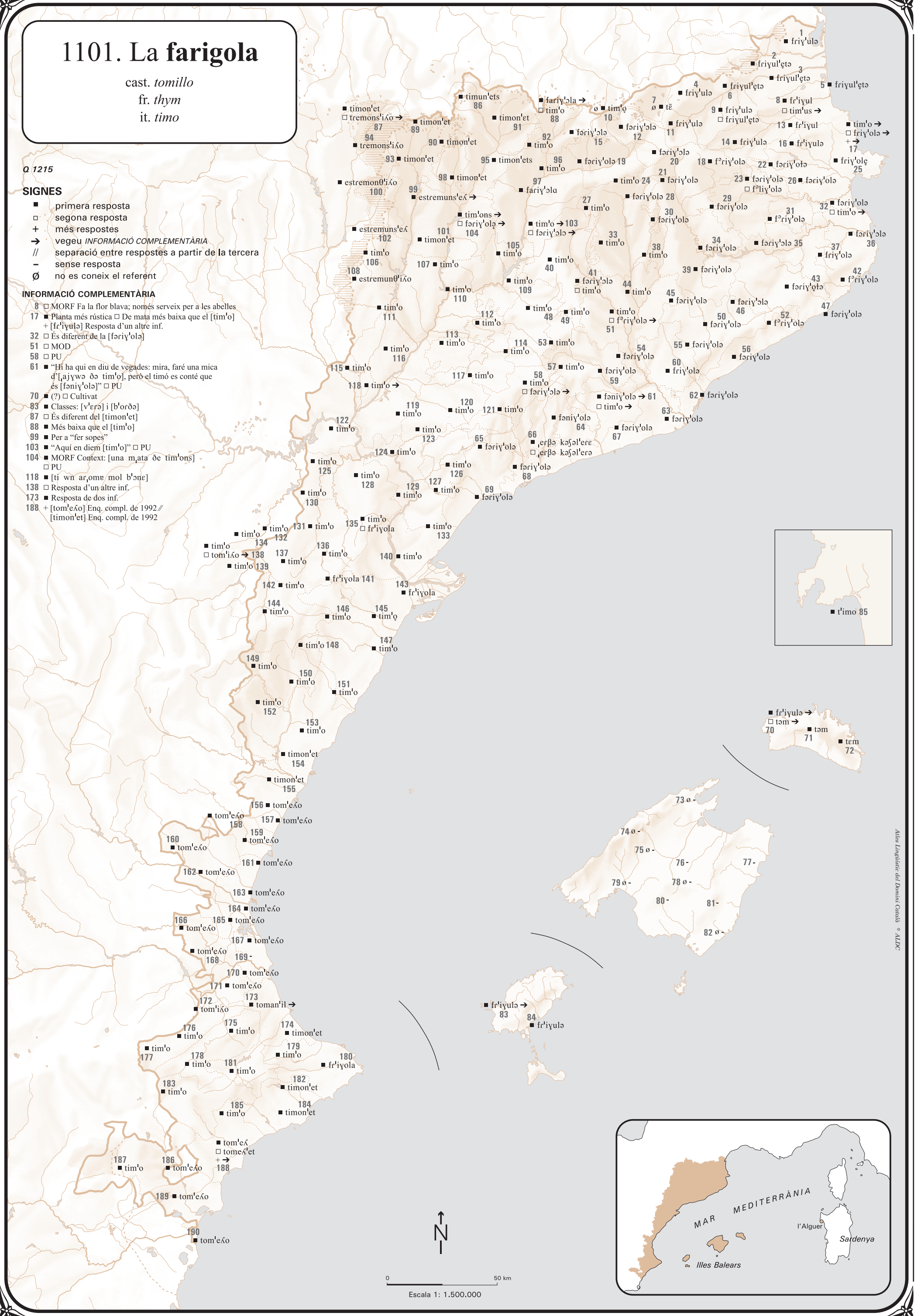
Q 1215

SIGNES

- primera resposta
- segona resposta
- + més respostes
- vegeu *INFORMACIÓ COMPLEMENTÀRIA*
- // separació entre respostes a partir de la tercera
- sense resposta
- ∅ no es coneix el referent

INFORMACIÓ COMPLEMENTÀRIA

- 8 □ MORF Fa la flor blava; només serveix per a les abelles
- 17 ■ Planta més rústica □ De mata més baixa que el [tim'o]
- + [fr'iγulə] Resposta d'un altre inf.
- 32 □ És diferent de la [fəriγ'olə]
- 51 □ MOD
- 58 □ PU
- 61 ■ "Hi ha qui en diu de vegades: mira, faré una mica d'[ajγwə ðə tim'o], però el timó es conté que és [fəniγ'olə]" □ PU
- 70 ■ (?) □ Cultivat
- 83 ■ Classes: [v'εrə] i [b'orðə]
- 87 □ És diferent del [timon'et]
- 88 ■ Més baixa que el [tim'o]
- 99 ■ Per a "fer sopes"
- 103 ■ "Aquí en diem [tim'o]" □ PU
- 104 ■ MORF Context: [una ma'ta ðe tim'ons] □ PU
- 118 ■ [tí wn' ar,omə mol b'one]
- 138 □ Resposta d'un altre inf.
- 173 ■ Resposta de dos inf.
- 188 + [tom'e'lo] Enq. compl. de 1992 // [timon'et] Enq. compl. de 1992

III. 4 Formes dialectals

El DCVB en recull quatre: d'una banda *tem*, present a Mallorca, i de l'altra *timó*, *timonet* i *tomell*, tots tres del dialecte occidental. Els tres primers remetent directament a *farigola*, mentre que *tomell* remet a *tomello*³².

Tots quatre tenen el mateix origen: el ll. THŸMUM 'farigola', pres del grec *θύμος* amb el mateix significat. *Tem* és descendent directe de THYMUM, amb la Ÿ conservada com a *e* i l'apòcope de la desinència de cas. El mateix tractament vocàlic savi es dona en *timó* i *timonet*, derivats del diminutiu amb sufix -ONE (THYMONE) que evoluciona a -ó en català (*timonet* és, alhora, derivat diminutiu del català *timó*). *Tomell* ha de derivar d'una altra forma de diminutiu amb -ELLU, ja en vulgar, amb la Ÿ ja pronunciada com a *u*³³ (*THUMELLU: el mateix origen que el cast. *tomillo*).

Pel què fa a la formació de compostos sintagmàtics, les quatre peces lèxiques formen part de compostos referents a d'altres herbes, especialment *timó*: *timó baleàric*, equivalent a *frígola borda*, *timó blanc* o *timó mascle*, equivalent a *farigola mascle*, *timó de jardí* 'sajolida', *timó de llei*, *timó reial* o *timó de rei* 'gitam' (també *tem reial*), *timó de prat* o *timó negre* ('serpoll'), *timó groc*, *timó llanut*...

Respecte a formes derivades, el comú *timó* també és el més productiu: l'adjectiu corresponent és *timoner* o *tímic* ('relatiu o pertanyent al timó'), i un 'camp on abunda el timó o la farigola' és una *timoneda*, al DIEC; amb el mateix significat, el DCVB hi recull *timonar*, *timonerar* i *timonal*. El *timol* és la 'substància blanca, cristal·lina, que ocorre en l'oli essencial de la farigola', també anomenat "àcid tímic" (DIEC, DCVB).

Quant a variants vulgars, ([tim'o]) és la forma general del català occidental -i sobrepasant força la frontera del Barcelonès: fins a l'alçada de la comarca d'Osona i el Bages, segons la informació de l'*Atlas*-. La planta en alguerès és [t'imo], amb desplaçament accentual. Pel què fa al dialecte nord-occidental, al Pallars, just a tocar de la forma ribagorçana de transició ([estremuns'eʎ]³⁴), s'hi atesta la forma en diminutiu [timon'et] (Taüll, Sarroca de Bellera, Palau de Noguera...), que també es troba en alguns

³² *Tomello* no apareix al DIEC, que la deu considerar forma vulgar de *tomell*. Just a la inversa al DCVB: no només el recull -remitint, això sí, a *farigola*-, sinó que també hi subordina *tomell* (obeïnt a la realitat de la llengua parlada, en què l'ús de *tomello* és total i el de *tomell*, mínim).

³³ És pronúncia documentada a l'Appendix Probbi: «tymum, non tumum» (DCECH).

³⁴ Variant no recollida a cap dels diccionaris de referència. Segons Coromines, ha de provenir d'una forma del tipus THYM-ON-ICELLU (si no directament de l'aragonès *tremoncillo*).

punts del País Valencià (Castelló de la Plana i Borriana, Tàrbena i Altea). A la província de València la forma general és [tom'eʎo]; l'*Atles* només atesta un cas de [tom'eʎ], a Alacant.

III.5 Ús

Quant a locucions i refranys populars, AlcM recull “no deixar(-hi) criar farigola”, que es refereix a ‘transitar molt un camí o una via’ i que es relaciona paral·lelament amb la locució que hem vist a §II.5 referent al romaní (“poder-s’hi fer romanins”), com també ho fa el refrany «terra de farigola, terra de poc pa» (Manresa) (“terra de romaní, terra de poc vi”); també aplega una dita que es diu per ‘indicar el que pertoca fer a una persona ja vella, que no és bona per al treball o per a la vida normal’: «Sopes de farigola i parts de rosari» (Montblanc). «A Riola, pa i farigola» (val.) es diu com a consolació, significat que en tots els llocs hi ha qui passa penúria; és equivalent al cast. *En todas partes cuecen habas*. Per últim, existeixen alguns refranys relacionats amb el caràcter sagrat de la farigola³⁵ (precisament enaltit a la poesia de Llull que encapçala aquesta secció III): «*Per Divendres Sant, a collir farigola al camp*», «*Per Santa Creu floreix la farigola arreu*» i amb les seves propietats medicinals: «Amb farigola, malves i grans de rosari es planta un ric herbolari»³⁶.

Al CICA l'única forma documentada és *timó*, a la mateixa obra on trobàvem la contraposició de les formes *romaní* i *romer* («Descobriren també la singularitat de les montanyes, hon naxen romeros, *timó*, romaní...»). No s’hi recuperen casos més antics ni tampoc informació de cap de les altres formes dialectals. No obstant, Coromines situa la primera documentació de *timó* al segle XIV, en la traducció al català del *Tresor de Pobres* («sie feyt emplastre, de la part de fora, de la femta de l’hom e de levam, e ab vesc d’arbres, e ab cendra de *timons* cremats»), i la de *farigola* en el XIII, curiosament en els comptes de la casa de l’Infant Pere, sota tres formes gràfiques diferents:

³⁵ «Hom diu que, durant la Setmana Santa i principalment durant els dos dies sants, la farigola fa més olor que correntment i augmenta les seves virtuts remeieres. Segons la llegenda, mentre Jesús era a la Creu, la muntanya del Gòlgota es va cobrir de farigola, que va néixer espontàniament per perfumar l’ambient amb la seva olor i fer més suportable al Senyor la dura estada a la Creu. Per això la que és collida els dies sants es conserva tot l’any» [D. Griño i Garriga, *Remeis Casolans*, 1976].

³⁶ [D. Griño i Garriga, *Remeis Casolans*, 1976].

«ferigola», «farigola» i «frígola». En el mateix corpus es documenten molts altres casos durant el segle XIV, tots en receptaris i llibres culinaris; efectivament aquesta fou una planta especialment usada **en la cuina medieval**, cosa que reforça l'etimologia proposada per Coromines.

Al CTILC s'hi recullen totes les formes dialectals: *farigola*, *timó*, *tomell*, *tomello* i *tem* (aquest últim, però, només en una obra de botànica, amb un ús metalingüístic). La presència de *tomell* i *tomello* també és força escassa; el primer només apareix en obres de cuina i medicina, i el segon únicament en dos autors: Carmel Navarro i Llombart «Y les flòrs, lo *tomello*, murta y romer»³⁷ i Vicent Andrés Estellés «...fum de *tomellos*»³⁸. Segons Josep Mascarell i Gosp, a la nostra planta «alguns li diuen *farigola*, *tomell*, *timó*; inclús *tomello*, els pixavins de ciutat. Bé va. Amb el nom que vullgau, en passar l'estiu feu copiosa collita de *frígola*»³⁹. Les referències al perfum de l'herba segueixen constants: «i perfumant de *farigola* el meu oblit, jo m'estava no sé si despert o adormit»⁴⁰, «¿qué dirém del olfat? aquest se'n portava la palma, porque hi havia un conjunt y barreja de olors; perfums de *farigola* y menta...»⁴¹, «nit de difunts, callada nit serena, ai, *farigola* no respiris tant!»⁴², «Sobre aquest elevat pujol passa un aire net, amanit de *farigola*... [...] I sóc feliç! Potser són els efectes de la *farigola*!...»⁴³. Com en el cas del romaní, també es fan referències a la dolça mel de la planta, algunes d'elles de caràcter metafòric: «¿Veus les abelles com xuclan de la *farigola* un such amarguíssim, y xuclantlo, per medi d'una propietat que tenen, lo converteixen en mel? Donchs d'igual modo, oh mundá, encare que les ánimes justes troban certament molta amargor en els exercicis de mortificació, practicantlos la converteixen en dolsor y suavitat.»⁴⁴

D'altra banda, és sorprenent la freqüència amb què la *farigola* i el romaní apareixen juxtaposats; representen les herbes tradicionals catalanes més conegudes i arrelades a la terra, i és inevitable la seva relació conceptual: «tot es vert y florit: lo *romaní* y lo *timó* enflairan lo vent»⁴⁵, «la *farigola* escampava sas olors que 's barrejavan ab los

³⁷ [C. Navarro i Llombart, *La copa d'argent*, 1887].

³⁸ [V. A. Estellés, *Donzell amarg*, 1958].

³⁹ [J. Mascarell i Gosp, *Amics de muntanya: excursionisme i plantes medicinals*, 1961].

⁴⁰ [J. S. Pons, *L'estel de l'escamot*, 1921].

⁴¹ [M. Cuní i Martorell, *Recorts d'una exploració entomològica en Arbucias*, 1899].

⁴² [J. M. de Segarra, *El comte Arnau*, 1928].

⁴³ [M. Ferrà i Martorell, *No passaran!*, 1985].

⁴⁴ [J. Codinach i Espinalt, *Aplech de sentencies y pensaments de filosofhs insignes*, 1903].

⁴⁵ [J. d'Argullol, *Lo crit de l'ànima*, 1869].

del *romaní*»⁴⁶, «Un ramellet cull de flors, / millor ventura no troba, / floretes de Sant Joan, / de *romaní* y *farigola*, / y ab elles fent una creu / del mas la llinda 'n corona.»⁴⁷, «i trob al cor antigues sendes amb flor de *farigola* i *romanins*»⁴⁸, «les nimfes rialleres acaçades en un paisatge de *timó* i *romer* contra un fons d'oliveres...»⁴⁹. Curiosament d'aquest fet en va fer una crítica Ventura Gassol, que expressa: «...en aquestes obres que, quan hi trobem un intent de paisatge, [...] tots sembla que se l'emprin de l'un a l'altre, anomenant sempre els mateixos arbres i les mateixes herbes, com si a Catalunya només hi haguessin pins i alzines, farigoles i romanins»⁵⁰. Però, sentint-ho molt –o, no tant-, sembla que a això fa olor aquesta terra; «és en aquesta nit pura *catalana* / olent de *farigola* i *romaní*»⁵¹.

⁴⁶ [E. Vilanova, *Cuadros Populares*, 1881].

⁴⁷ [J. Verdaguer, *Canigó*, 1886].

⁴⁸ [M. Villangómez i Llobet, *Sonets de Balançat*, 1956].

⁴⁹ [J. Moncada, *Camí de Sirga*, 1988].

⁵⁰ [V. Gassol, *El nacionalisme en el teatre*, 1923].

⁵¹ [L. Riber i Campins, *Al sol alt*, 1931].

IV. FONOLL

*Enfre la vinya e·l fenolar
amor me pres, fe·m Deus amar,
e 'nfre sospirs e plors estar.*

Ramon Llull

IV.1 Significat

El fonoll apareix al DIEC definit com «Herba aromàtica de la família de les umbel·líferes, alta, de fulles dividides en lacínies capil·lars, flors grogues en umbel·la, fruits ovoides amb les costes prominents, emprats com a aromatitzants, i brots comestibles quan són tendres, freqüent als marges i als fenassars». Com en altres casos, AlcM n'especifica també la mida («que es fa fins a 1'50 m. d'alçada») i la forma del tronc («té el tronc dret, estriat i ramós») i, a més, fa constar dues accepcions figurades: una forma adjectiva, amb el significat de 'beneit, poc-seny' («Hala, no siguis fonoll!» «Aquesta noia és una fonoll»), i una interjecció equivalent a 'fotre' o "collons!": «fonoll!», o, de vegades, «fonoll marí!». També es troba entre la gran llista d'eufemismes relatius al sexe femení.

IV.2 Etimologia i canvi històric

Prové del llatí tardà FENŪCŪLUM, derivat diminutiu de FENUM 'farratge, herba': FENŪCŪLUM [fen'ukulum] > [fən'uk'l(o)] (manteniment de f- inicial; reducció del sistema vocàlic àton; primer estadi de iod segona i apòcope del cas) > [fən'oʎ] (resultat últim de iod segona, sense inflexió de o; la iod es degué resoldre aviat, sense deixar temps a la inflexió de [o] en [u]).

Tot i que en ll. clàssic es deia FENICULUM, totes les variants romàniques (l'it. *finocchio*, el fr. *fenouil*, l'oc. *fenolh*, el port. *funcho* i el cast. *hinojo*), reflecteixen la base FENŪCŪLUM, ja documentada al segle III en Serenus Sammonicus (DECat).

IV.3 Formes secundàries

IV.3.1 Formes flexives i/o derivades

El col·lectiu del mot pren formes diverses: *fonollar*, *fonolleda*, *fonollosa* (força present a la toponímia: *Fonollosa*, *Fonolloses*) i *fonollera* a l'Empordà. *Fonollada* té diversos significats: o bé en té un de general, per 'mala herba en els conreus', o bé pot referir-se

a d'altres plantes (l'*herba esquellera*, la *fonollada groga*, la *fonollada negra*...), com *fonollassa* (cast. 'cicuta', o *fonollassa blanca* 'escuradents', o *fonollassa groga* 'baladre'...). Per últim *refonoll*, és interjecció derivada de «fonoll!».

IV.3.2 Compostos sintagmàtics

El DIEC inclou els compostos *fonoll dolç*, una determinada raça de fonoll cultivada com a hortalissa; *fonoll marí*, planta que creix vora el mar i que deu el seu nom al perfum, que recorda vagament al fonoll; i *fonoll pudent* 'anet'. El DCVB afegeix a la llista *fonoll de bou*, equivalent a *fonollassa*; *fonoll de la reina*, també anomenat 'cresta marina'; *fonoll de prat* 'comí', *fonoll d'aigua* 'enant marí i *fenoll grec* 'fenigrec' (cast. *alholva*).

Al fonoll també se l'ha anomenat *setge bord* o *herba de les vinyes*, segurament fent referència a la seva sembra al voltant de les vinyes per limitar el seu vigor.

IV.3.3 Variants vulgars

A l'*Atles* es confirma un estadi d'evolució de la pronúncia en què, gradualment, *fonoll* guanya terreny a *fenoll*. La forma amb *o* s'estén a tot el Principat, a les illes i a la província de Castelló.

Les variants vulgars de *fonoll* en el domini del català oriental estan condicionades per canvis fonètics esporàdics que afecten sobretot a [ɫ]; el seu so es veu substituït pel de iod especialment al Gironès, Barcelonès i també a les illes, on el iesime és total. A les comarques de Girona i Barcelona s'alternen [fun'oj] i [fun'oɫ] de forma general, amb la presència de la variant [fun'ei]⁵² a l'Empordà (Camallera, Cruïlles, Begur, Palamós...). A Tarragona i Castelló la variació és mínima; només s'hi descobreix alguna forma amb dissimilació ([fən'oɫ] a Marçà, [fan'oɫ] a Arbeca) i la derivada [fonoɫ'era], a l'alçada de Vinaròs, com a segona resposta després de [fon'oɫ]. Per últim, el rossellonès també presenta alternança entre les formes amb dissimilació ([fən'uɫ]) i sense ([fun'uɫ]).

⁵² Pel seu anòmal vocalisme, AlcM atribueix l'origen de la forma empordanesa al llatí clàssic FENĪCŪLU. No obstant, tal i com clarifica Coromines, aquest ètim no podria explicar fàcilment l'inici *fo-* i, de fet, cap forma romànica hi prové. La solució és una altra: en realitat es tracta d'una forma que parteix del derivat *fonellera* (metàtesi de *fenollera*); això també passa en d'altres peces lèxiques com [ʒunej] ('genoll'), derivada del verb *a[ʒunə]llar-se* (metàtesi d'*agenollar-se*).

1086. El fonoll

cast. *hinojo*
fr. *fenouil*
it. *finocchio*

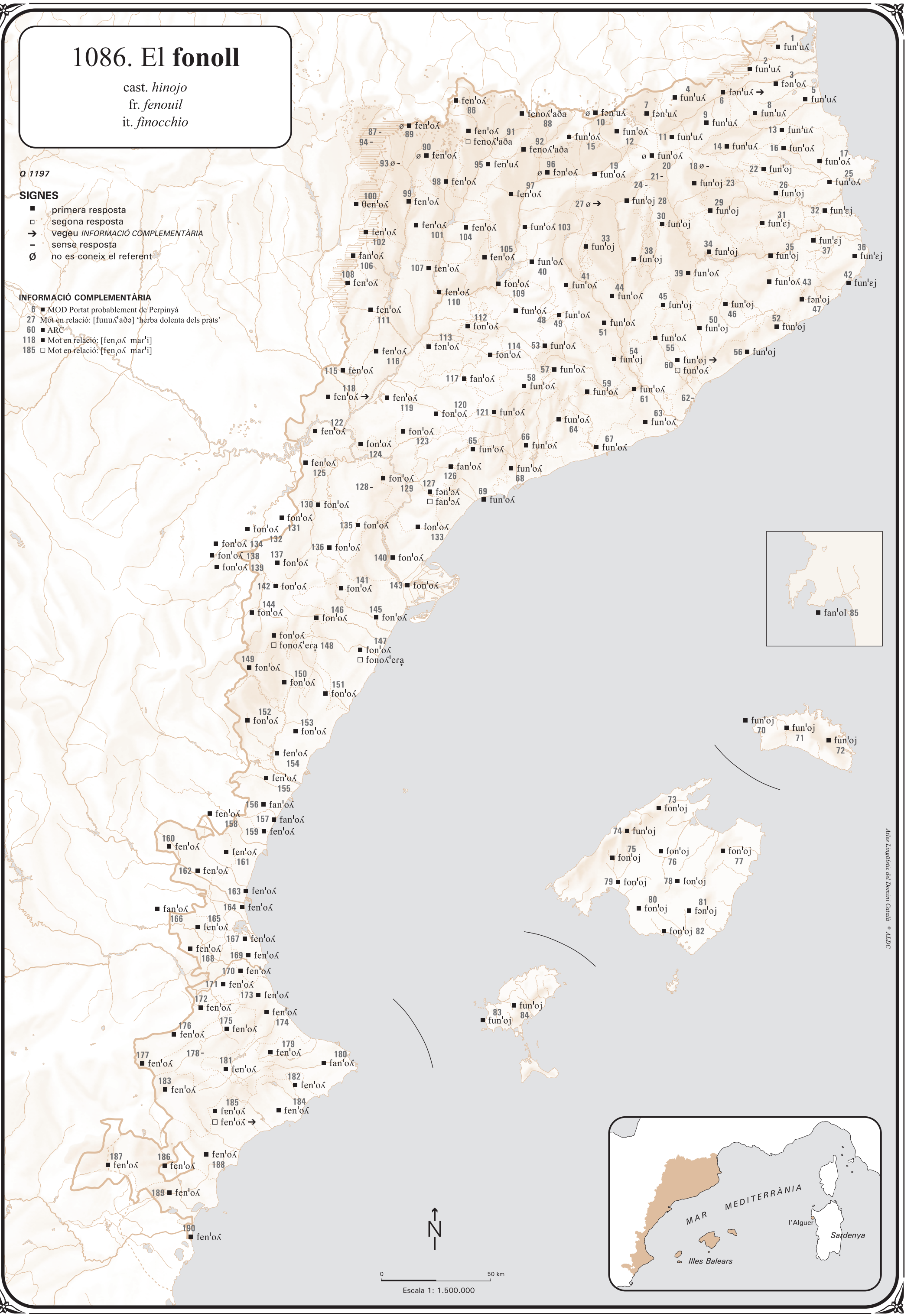
Q 1197

SIGNES

- primera resposta
- segona resposta
- vegeu *INFORMACIÓ COMPLEMENTÀRIA*
- sense resposta
- ∅ no es coneix el referent

INFORMACIÓ COMPLEMENTÀRIA

- 6 ■ MOD Portat probablement de Perpinyà
- 27 Mot en relació: [funu'l'ada] 'herba dolenta dels prats'
- 60 ■ ARC
- 118 ■ Mot en relació: [fen'oʎ mar'i]
- 185 □ Mot en relació: [fen'oʎ mar'i]

IV.4 Formes dialectals

Fenoll s'estèn a la zona de les províncies de Lleida, València i Alacant. El cas de *fenoll/fonoll* és equiparable al d'*alfàbega/alfàbrega*: la primera forma va ser la general durant molt temps, però ha anat sent substituïda per una variant seva (en aquest cas, originada per assimilació vocàlica: [fən'ol] > [fun'ol]) que ha esdevingut la forma normativa i que per això gaudeix d'entrada principal als diccionaris. Segurament la forma amb *o* començà a ser general en el català oriental a partir del segle XVII; el CICA en recull casos molt més primerencs, el més antic en la traducció catalana del *Cànon* d'Avicenna (segle XIV; «aygua de *fonoll*»), seguit pel de les *Regles d'esquivar vocables* (segle XV; «*fonoll* per *fenoll*») i a *Los Col·loquis* (segle XVI; «tenim tàperes, *fonoll* marí...»). No obstant, al *Cànon* també s'hi troba la forma amb *e* («rave e porros e *fenoll*», «semensa de *fenoll* e d'anís») i, com se sap, les edicions que tenim de les *Regles* i dels *Col·loquis* no són testimonis fiables de la data en què suposadament els originals van ser escrits, de manera que potser no cal avançar tant l'inici de l'escampament de *fonoll* i sigui més segur establir-lo cap a l'any 1600, recolzant-nos en els exemples del *Secrets d'Agricultura* («...aygua de *fonoll* per netejar los ulls y donar los millor vista», «apres las posareu desobre anis sech, *fonoll*, y un poch de ruda»). Al CTILC, la forma normativa (que presenta més de 200 concordances) està més representada que *fenoll* (les seves no arriben a 50); a més, l'últim cas de *fenoll* és del 1961, seguit d'una vuitantena de concordances de *fonoll* que s'allarguen fins el 1987. Aquestes dades no són concloents, però podrien ser un punt a favor per suposar que la forma *fonoll* està cada cop més estesa – tot i això, caldria assegurar-se que un nombre suficient d'escriptors valencians la fan servir.

El derivat col·lectiu és *fenollar*. *Fenollera* no és forma col·lectiva (\neq *fenollera*), sinó 'mata de fonoll' (AlcM) o 'espernellac' (DIEC). *Fenollassa* és l'equivalent de *fonollassa*, i *fenollada* és la planta a Andorra.

L'*Atles* no atesta variants fonètiques, únicament [θen'ol] al límit amb la Ribagorça, amb canvi de f- per θ- (en aragonés, [θen'ulo]⁵³), i l'alguerès [fan'ol].

⁵³ G. ROHLFS (1983), «Fabla chesa del Alto Aragón», dins *Philologica Hispaniensia in Honorem Manuel Alvar (I. Dialectología)*, Madrid, Gredos. pp. 565-571.

IV.5 Ús

Quant a la seva aparició en el refranyer, en destaca únicament el menorquí «fonoll i ruda fan sa vista aguda», recolzat per M. Agustí («Lo Fonoll tant las fulles quant lo gra,es delicat per clarificar la vista, y se destila aygua de fonoll per dit efecte»).

La primera documentació de la paraula ens porta fins el *Llibre dels Feyts* de Jaume I: «...e enviaren-nos a dir los nostres msisages que aguiàssem bé la casa en que Nós érem: e faem-la bé aguiar e enjocar de *fenoyl*, que no havíem altre jonc». Ja he comentat a l'apartat anterior la de *fonoll*.

Al CTILC es continuen atestant contextos en què es ponderen les qualitats sensitives de la planta; l'aroma, dibuixat com molt poderós: «la troca del seu cap se li enderdella per l'olor de la menta i el *fonoll*»⁵⁴, «el jardí esdevenia frondós, sense límits; la pinassa, relliscosa, i l'olor del *fonoll* una droga amarga.»⁵⁵; el gust «s'emocionava tant parlant del mar, de la princesa que el seu fill tenia dins un pot de vidre, del *fonoll* saborós de l'illa de Menorca»⁵⁶, «la muntanya em rebrà amb braçades de *fonoll* - en mastegar-ne un brot oblidaré els topants...»⁵⁷ ... No obstant, aquests casos són menys representatius que en paraules com *romaní* o *farigola*; la peculiaritat divertida de *fonoll* és l'ús especialment expressiu de la paraula -com ja hem vist, cap de les altres tres peces estudiades compten d'entrada amb la riquesa dels sentits figurats de *fonoll*-. Alguns exemples del corpus ens demostren que la interjecció exclamativa pot prendre diverses formes: «¡Ay fonoll!»⁵⁸; «La trobava fineta, la trobava senyoreta. --¡Fonoy! --deya admirat-- ¡quan camina no se sent fressa!»⁵⁹; «Fonoy!... Ara sí qu'es ben cert!...-- Ja no tenia dubte: sortia una bufera dels rejols!», «Però ¿què fonoy havia de mirarse per aquella fogonera!...», «En Brianet hi somrigué també. No duya mal festeig, fonoy marí!», «Fonoy, fonoy, fonoy, no haverhi caygut! Haver deixat tota sa fortuna, com si fos res, a mercè d'aquella ànima dempnada!»⁶⁰. Per últim, és igualment productiu en contextos jocosos i humorístics: «Pel dia que m' tornèu a fer esperar, os faig a saber tres coses: Primera: que d' un cop de puny tiro la porta a terra, y per lo tant,

⁵⁴ [J. M. de Segarra, *El Comte Arnau*, 1928].

⁵⁵ [M. Aurèlia Capmany, *Vitrines d'Amsterdam*, 1970].

⁵⁶ [P. Faner, *Lady Valentine*, 1984].

⁵⁷ [M. Mercè Marçal, *Cau de llunes*, 1977].

⁵⁸ [M. Busquets, *Qui al cel escup...*, 1866].

⁵⁹ [J. Carner, *L'idili dels nyanyos*, 1903].

⁶⁰ [Caterina Albert, *Cayres vius*, 1907].

entro y ja soch a dins. Segona: que us agafo a tots tres en un grapat, com qui agafa tres *fonolls*, y anèu a parar al mitg de la plassa fets engrunes...»⁶¹.

⁶¹ [E. Girbal, *El Castell d'iràs y no en tornaràs*, 1913].

CONCLUSIONS

El conjunt de l'estudi ha estat limitat des de diversos punts de vista. En primer lloc, la quantitat de paraules analitzades ha estat determinada per l'extensió reduïda del treball. D'altra banda, cal remarcar que la seva tria no ha sigut totalment arbitrària; d'entre unes quantes possibilitats, he seleccionat aquestes i no altres per l'interès de les dades que podien aportar (etimologia incerta, variació dialectal/vulgar extensa, possibilitats expressives i literàries, etc.).⁶² En segon lloc, també és reduït el nombre de nocions estudiades de cadascuna de les paraules o, en alguns casos, la seva explicació: de nou, això respon a l'extensió limitada del treball, però també ha depès de l'accessibilitat a determinada informació (per exemple, una descripció més àmplia de la etimologia romànica comparativa, tractada molt mínimament). Per últim, el cos del treball ha estat eminentment de caràcter descriptiu; per això ara em dispo a reflexionar breument sobre uns quants aspectes bàsics no prou desenvolupats.

La flexió i el caràcter incomptable de les herbes

En aquest punt vull deixar constància que el fet de tenir en compte les formes flexionades plurals de les paraules que he estudiat, sumat a alguns casos dins els corpus amb què he topat, m'han fet pensar en el caràcter incomptable de les peces que formen el camp lèxic de les plantes i les herbes. Quan parlem d'una alfàbrega (o dues alfàbregues, o cinc alfàbregues), ¿no ens referim, irremeiablement, a una *mata* d'alfàbrega (o dues mates, o cinc mates)? Seguint amb la mateixa planta, la seva incomptabilitat es demostra quan el singular apareix sol («amples capells de palla guarnits d'alfàbrega»⁶³) o quan apareix amb quantificadors com 'una mica de' o 'un poc de'. Quan es vol quantificar, la paraula apareix amb elements comptables com ara 'brot de', 'ram de', 'bri de', i quan apareix amb quantificadors numerals («hi havia [...] un

⁶² Concretament, al principi de la meua recerca vaig partir d'una llista de 10 paraules: *alfàbrega*, *camamilla*, *farigola*, *fonoll*, *herba-lluïsa*, *julivert*, *menta*, *orenga*, *romaní* i *sàlvia*, pel fet de semblar-me les plantes aromàtiques més conegudes popularment. El segon pas va ser cercar i analitzar la informació bàsica de cadascuna d'elles (l'etimologia i la seva variació dialectal/vulgar) i descartar les que no gaudissin de massa informació en el DECat (com és el cas d'*herba-lluïsa* i *sàlvia*), i més tard en l'Atles lingüístic (com *menta* i *orenga*). De les sis restants, de forma gradual vaig anar triant les que trobava més interessants per les nocions que jo pretenia estudiar.

⁶³[C. Salvador, *Les festes de Benassal*, 1952].

testet al cim amb una alfàbrega»⁶⁴) o quan el plural apareix sol («planten en les seues cases alfàbegues»⁶⁵) se sobreentén la unitat com ‘mata’ o ‘test’. Exactament el mateix es repeteix amb *romaní*, *farigola* i *fonoll*, usualment acompanyats d’especificadors de quantitat (‘mata de’, ‘feix de’, ‘rama de’, ‘matoll de’, ‘branca de’, ‘tany de’...).

Els compostos sintagmàtics: entre la fitogenètica i la llengua

Em refereixo ara a l’apartat 3.2 de cada bloc del treball. Com avançava a la introducció, en ell m’he limitat a citar de forma molt condensada tant els compostos el nucli dels quals són les paraules estudiades, que en general han esdevingut denominacions d’altres herbes amb o sense relació de parentesc amb la paraula principal, com els compostos que remetent a la planta principal.

Ja he citat el diccionari *Noms de plantes. Corpus de fitonímia catalana*, un projecte dedicat a l’elaboració d’un recull de denominacions populars de plantes en llengua catalana. Aquesta obra ha sigut crucial per entendre l’enorme complexitat del fenomen dels compostos, que no és només de caire lingüístic sinó també botànic. Ja hem vist com algunes d’aquestes construccions fan referència a plantes que efectivament són varietats de la principal (l’*alfàbrega de fulla menuda* ho és de l’alfàbrega), mentre molts altres – la immensa majoria- adopten el seu nom sense tenir-hi cap relació científica. Aquest fenomen de ‘préstec’ lingüístic, a partir del qual moltes plantes prenen el nom d’altres encara que no siguin genèticament germanes, resulta molt corrent en el camp semàntic que estudio: així, les denominacions es creen reciclant fitònims ja coneguts, ja sigui per certa semblança o de forma totalment arbitrària. Apariar els noms científics de les herbes i els seus diversos noms populars és una tasca difícil perquè, a més de variar segons el territori, pateixen també el fenomen de reciclatge comentat.

El cas ens porta a una conclusió lingüística clara, i és que la relació entre significat i significat (seguint la terminologia de Saussure) no és indissoluble. De fet, hem vist el mateix tipus de canvi semàntic en el cas de la contraposició de *romaní* i *romer* en la parla d’alguns escriptors valencians, que adapten un significat (*romaní*) i li atribueixen un significat nou que no té res a veure amb l’original. Aquesta operació no és en absolut

⁶⁴[F. Curet i Payrot, *Visions barcelonines: 1760-1860. VI, Botigues, obradors i cases de menjar i beure*, 1954].

⁶⁵[E. Beüt i Belenguer, *Geografia elemental del regne de València*, 1971].

estranya, sinó que forma part del conjunt de canvis lingüístics que fan evolucionar diacrònicament la llengua en el seu pla semàntic, de la mateixa manera que ho fan en el seu àmbit els canvis fonològics, fonètics, morfològics, sintàctics i lèxics.

La trampa dels filòlegs: de l'abstracció a la realitat. Les "variants vulgars" com a origen de tot

Durant tot el treball m'he referit a les 'formes dialectals' com aquelles variants que compten amb una entrada lexicogràfica dins el DIEC, però que es fan servir en els dialectes generalment menys representats per aquest. D'altra banda, he definit les 'variants vulgars' com les variants fonètiques populars que s'estenen per tot domini lingüístic i que responen a canvis fonètics espontanis i irregulars. Així doncs, a partir de el mode com estructura la informació el diccionari normatiu he plantejat una relació de tres nivells: FORMA NORMATIVA > FORMES DIALECTALS > VARIANTS VULGARS. Aquest mapa conceptual implica una relació contínua de subordinació: en primer lloc l'experimenten les formes dialectals respecte de la forma normativa, ja que aquesta apareix com a única entrada principal dins el diccionari. En segon lloc, les variants vulgars no tenen cap representació en el diccionari, ja que es troben absolutament al marge de la normativa –de fet, es consideren deformacions seves-. Així doncs, el discurs-base del treball es construeix a partir d'una idea clàssica i manipulada pels plantejaments de la filologia, segons la qual l'heterogeneïtat de la realitat lingüística és una desviació del model normatiu.

El cert és, però, que cal ser conscients que aquest mapa conceptual pot ser (i, de fet, cal que sigui) invertit, entenent que la única realitat lingüística que existeix és la que està plena de variació. És només a partir d'aquesta realitat que la gramàtica, com a ciència, crea el seu artefacte abstracte -la forma normativa-, que esdevé un model conceptual únic per aplegar les múltiples variacions –que, com he dit, posteriorment s'arriben a considerar desviacions del model, tot i que veritablement siguin l'origen de tot-.

Malgrat tot, situar-se en l'abstracció forma part de la construcció del discurs de qualsevol ciència, ja que és condició necessària per arribar al coneixement -que precisament està format d'això; d'abstraccions-.

BIBLIOGRAFIA CONSULTADA

- ❖ AGUSTÍ, M. *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*. Estudis preliminars de Lluís Argemí (et al.) Barcelona: Altafulla, 1988.
- ❖ BADIA I MARGARIT, A. M. *Gramàtica històrica catalana*. València: Tres i quatre, 1984.
- ❖ BORJA MOLL, F. *Gramàtica històrica catalana*. Ed. corregida i anotada per Joaquim Martí Mestre. València: Universitat de València, 2006.
- ❖ BORT I PIÉ, N. (coord.). *Diccionari de frases fetes, refranys i locucions*. Barcelona: Enciclopèdia catalana, 2007.
- ❖ COROMINES, J. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial [etc.] 1980-2001.
- ❖ COROMINES, J. *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*. Madrid: Gredos, 1959.
- ❖ *Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)*. [J. Torruella (dir.)], 2009. En línia: <http://lexicon.uab.cica>.
- ❖ *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana (CTILC)*. [Institut d'Estudis Catalans], 2005. En línia: <http://ctilc.iec.cat>.
- ❖ RASPALL, J.; MARTÍ I CASTELL, J. *Diccionari de locucions i frases fetes*. Barcelona: Edicions 62, 1985.
- ❖ VALLÈS, J. (dir.). *Noms de plantes. Corpus de fitonímia catalana*. Barcelona: TERMCAT, Centre de Terminologia, 2014.
- ❖ VENY, J.; PONS, L. *Atles lingüístic del domini català*. Barcelona: IEC, 1993-2010.